

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De pervertering van het klassieke tolerantiebep. Marcuses legitimatie van censuur op intolerante meningen

Cliteur, P.B.; Hooven Marcel ten

Citation

Cliteur, P. B. (2001). De pervertering van het klassieke tolerantiebep. Marcuses legitimatie van censuur op intolerante meningen. *De Lege Tolerantie: Over Vrijheid En Vrijblijvendheid In Nederland*, 111-122. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21357>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21357>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

In: Marcel ten Hooven, red., *De lege tolerantie: over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland*, Boom, Amsterdam 2001, pp. 111-122.

De pervertering van het klassieke tolerantiebegrip: Marcuses legitimatie van censuur op intolerante meningen

PAUL CLITEUR

Door niemand is het ideaal van tolerantie mooier verwoord dan door de patriarch van de Franse Verlichting: François Marie Arouet, beter bekend als Voltaire. In februari 1770 schreef hij aan M. le Riche: 'Monsieur l'Abbé, ik verafschuw alles wat u schrijft, maar ik zou mijn leven ervoor geven dat u het kunt blijven schrijven.'

Het is een van de meest versleten citaten. Maar het mag dan veel zijn geciteerd, de inhoud bevat wel degelijk een behartigenswaardige boodschap. Voltaire formuleert hiermee de kern van het klassieke ideaal van tolerantie, een ideaal dat we zouden moeten sauveren van de meer wollige retoriek die tegenwoordig onder die naam bekend staat. Het tolerantiebegrip dat spreekt uit het citaat van Voltaire zou men als volgt kunnen verwoorden: 'Tolerantie is het gedogen van meningen (of gedrag waarin een mening tot uitdrukking wordt gebracht) die men afkeurt en die men wel zou kunnen verbieden.'

Tolerantie is dus inderdaad een 'gedogen', een passieve houding. Men staat iets toe. Spannender kan het helaas niet gemaakt worden en dat heeft velen gestoord. E.M. Forster zei eens: 'Tolerance is a very dull virtue. It is boring. Unlike love, it has always had a bad press. It is negative. It merely means putting up with people, being able to stand things.'¹

Maar wie iets afkeurt, heeft wel een eigen mening. Tolerantie is geen onverschilligheid en W. Somerset Maugham die meende dat het 'only another name is for indifference'², is wat mij betreft 'plainly wrong'.

Talloos zijn ook de pogingen tolerantie met meer op te tuigen dan verantwoord is. De Duitse rechtsfilosoof Höffe omschrijft tolerantie als 'das Gelten- und Gewährenlassen'. So far, so good. Hij typeert dat echter als 'passieve tolerantie'. Daarvan onderscheidt hij een actieve of – nog erger – 'creatieve' vorm die betekent: 'die Achtung, sogar freie Anerkennung andersartiger Anschauungen und Handlungsweisen.'³ En dat is weer een brug te ver. In de klassieke opvatting betracht men tolerantie ten aanzien van meningen die men niet respecteert. En ook

alleen dán kost het ons iets. Tolerantie vooronderstelt knarsetanden. Wie alleen wil tolereren wat hij respecteert maakt het zich te gemakkelijk.

Tolerantie veronderstelt ook *macht*. Stel iemand zou zeggen: 'Zie eens hoe tolerant de geketende slaaf de slagen van de slavenhouder ondergaat.' Dan zou het ons onmiddellijk opvallen dat het woord 'tolerant' hier in een oneigenlijke betekenis gebruikt wordt. De slaaf *heeft* geen andere keus dan de slagen te ondergaan. Hij is geketend. Hij is machteloos. Hij kan niet anders dan zich schikken in zijn lot.

Dat is niet de situatie die kenmerkend is voor tolerantie. Bij tolerantie verdraagt men iets wat men *kan* weigeren te verdragen. Vandaar dat tolerantie altijd een machtsverwicht van de tolerante over de getolereerde veronderstelt.

En ten slotte: tolerantie heeft betrekking op 'meningen' en op 'individueel gedrag'⁴ waarmee een mening tot uitdrukking wordt gebracht. Wie een tulband of een hoofddoekje draagt geeft in zijn gedrag een mening weer. Maar daar moet de uitbreiding van het begrip wel toe beperkt blijven. Misschien moet ik om bepaalde redenen de puber met zijn knetterende brommer dulden, maar *niet* omdat daarmee de deugd der tolerantie wordt gepraktiseerd. Een knetterende brommer is immers geen mening, maar gewoon takkeherrie, net als de sterc van mijn buurman. Misschien is dit alles heel elitair, maar tolerantie is dan ook een elitaire deugd.

WAAROM IS TOLERANTIE EEN DEUGD?

Deze strenge woorden vragen om uitleg. Zij zijn ingegeven door de overtuiging dat sympathieke idealen als democratie, rechtsstaat, tolerantie en vrijheid voortdurend blootstaan aan de dreiging van inflatie. Iedereen die een nieuwe waarde wil verkopen doet dat graag door een relatie te leggen met een of ander reeds algemeen geaccepteerd idee. Ook tolerantie staat aan dat gevaar bloot. In de tijd van Voltaire (1694-1778) kwam het als een inzicht op dat mensen van mening verschillen over 'het goede leven' en dat zij er goed aan doen die verschillen te gedogen. Tolerantie is een deugd in een pluriforme samenleving, een samenleving waarin verschillende mensen met principieel verschillende visies op het goede leven toch met elkaar moeten samenleven. Het gaat bij tolerantie inderdaad om 'friedliche Umgang mit der Wahrheit'.⁶

In een samenleving waarin mensen allemaal hetzelfde denken is tolerantie niet nodig. De gedachte daaraan komt niet eens op. Tolerantie

vooronderstelt pluraliteit, conflict, verschillende meningen. Als deugd kwam het ook naar voren in de zestiende en zeventiende eeuw. Toen ging men beseffen dat de godsdienstoorlogen ons alleen maar verder in de ellende zouden storten.⁷ Men zou het een bij uitstek pragmatische deugd kunnen noemen.⁸ Toch is – nogmaals – tolerantie géén onverschilligheid. Hiervoor is al gezegd dat tolerantie wel een eigen mening vergt. Wie geen eigen visie heeft is slechts onverschillig, maar kan nooit tolerant zijn.

Tolerantie staat dan ook niet op gespannen voet met een geloof in universele of zelfs absolute waarden. Tolerantie is immers geen relativisme. Waar het wel mee op gespannen voet staat is de overtuiging dat men zelf die absolute waarheden heeft gevonden en geformuleerd op een manier die niet verder kan worden verbeterd en waardoor het kennismaken van de mening van anderen onnodig is. Tolerantie vooronderstelt de overtuiging, of voor wie dat te zwaar klinkt in ieder geval het vermoeden, dat men zich kan vergissen. Wie gelooft in eigen onfeilbaarheid zal nooit tolerant zijn. Wie zichzelf onfeilbaar acht, een paus of een ander geestelijk leider sprekend namens God, kan evenmin tolerant zijn als God zich kan vergissen.

Robert Lee Frost heeft tolerantie wel eens omschreven als het onbehaaglijke gevoel dat de ander toch gelijk zou kunnen hebben.⁹ Dat lijkt mij als psychologisch inzicht goed getroffen. Het geeft in ieder geval aan onder welke psychologische voorwaarden tolerantie een levensvatbare optie is: de voorwaarde namelijk dat men *openhoudt dat men zich vergist*. Wie daarin absoluut niet gelooft; wie zichzelf onfeilbaar acht; wie denkt dat hij de waarheid heeft gevonden en deze slechts tegen aanslagen behoeft te verdedigen – wie *daarvan* allemaal overtuigd is, zo iemand zal nooit de deugd van de tolerantie praktiseren.

Misschien zou men de houding van een tolerant mens ook 'moreel agnosticisme' kunnen noemen.¹⁰ Waar het om gaat, is het zelfbeeld van de actor. Tolerantie kan alleen worden gepraktiseerd door iemand die *zichzelf voor feilbaar* houdt. Wie denkt dat de absolute waarheid samenvalt met zijn eigen conceptie daarvan zal nooit tolerant zijn of worden. Maar tolerantie vergt geen relativiteit van waarden *in rerum natura*.

TEGENOVER WAT STAAN WIJ NIET ONVERSCHILLIG?

Tolerantie is in de westerse wereld tegenwoordig een kwestieus begrip omdat velen volkomen onverschillig staan tegenover de zaken die

ruim tweehonderd jaar geleden, in de tijd van Voltaire, nog een casus belli waren. Zelfs theologen interesseren zich niet meer voor de controverses die Voltaire in zijn *Traité sur la Tolérance* (1763) van de agenda probeerde te krijgen (toen nog tevergeefs).¹¹ Over de ketterijen van C.J. den Heyer of Harry Kuitert maakt nog slechts een piepkleine minderheid zich druk. Voor het overgrote deel van de Nederlandse bevolking betekent verzoening, drie-eenheid, transsubstantiatie *helemaal niets*. De grote geseculariseerde massa – en daartoe behoort ook de moderne intelligentsia – weet eenvoudigweg niet waar dat over gaat. Dat heeft een belangrijke consequentie voor ons onderwerp. Tolerantie kan hier dus niet worden betracht omdat er geen eigen mening is die zou kunnen botsen met de mening van een ander. 'For this is one of the ancientest laws among them; that no man shall be blamed for reasoning in the maintenance of his own religion,' schreef Thomas More in 1516 in zijn *Utopia*.¹² Zijn utopie is *in dit opzicht* volledig gerealiseerd. Niet op basis van tolerantie, maar op basis van onbekendheid met de centrale leerstukken des geloofs en op basis van onverschilligheid.

IS TOLERANTIE EEN GEDATEERDE DEUGD?

Dat zou ertoe kunnen leiden tolerantie als een gedateerde deugd te beschouwen.¹³ De klassieke religieuze tegenstellingen zijn verdampt omdat religieuze orthodoxie is verdampt. Tolerantie zou dan ook een belangrijke deugd in Ierland kunnen zijn, waar de strijd tussen katholieken en protestanten voortwoedt. Het zou een nuttige functie kunnen vervullen in islamitische landen waar fatwa's over schrijvers worden uitgesproken, of in Midden-Europa waar het soort religieus-etnische conflicten een rol spelen die we in West-Europa hebben gepacificeerd met de godsdienstvrede van Westfalen (1648). De rol van tolerantie voor West-Europa, waaronder Nederland, zou zijn uitgespeeld.

Toch zou dat een paradoxale conclusie zijn. Nederland kietelt zichzelf zelfs met de gedachte een bij uitstek tolerant land te zijn. Dat zou volgens de uitgangspunten van het klassieke tolerantiebegrip moeten betekenen dat de vrijheid van meningsuiting hier groot is en dat een houding waarin die vrijheid kan gedijen wijdverbreid is. Helaas is dat niet het geval. Vrijheid van meningsuiting staat in Nederland op allerlei punten zwaar onder druk. De reputatie van een tolerant land heeft Nederland alleen kunnen bemachtigen door een radicale herdefinië-

ring van het concept 'tolerantie'. Zodanig dat het klassieke tolerantiebegrip geperverteerd is geraakt en omgeduid tot zijn tegendeel: een taboe op allerlei uitingen die de progressief-intellectuele elite niet bevallen en die men – *mirabile dictu* – juist met een beroep op tolerantie uit het publieke debat hoopt te weren.

HERBERT MARCUSE: HET KLASSIEK TOLERANTIEBEGRIIP
GEPERVERTEERD

Een vroege pleitbezorger van deze bijna geheel geslaagde poging tot het perverteren van het klassieke, voltairiaanse tolerantiebegrip, treft men aan in de filosoof Herbert Marcuse (1898-1979). Hij was een representant van de *Frankfurter Schule* en gedurende korte tijd dé spreekbuis van het verzet tegen de status-quo. Marcuse is ook een criticus van de liberale westerse rechtsstaat (door hem aangeduid als 'ontwikkelde industriële samenleving'). Nu is daar natuurlijk niets op tegen. Die critici zijn er velen en op allerlei fronten kan men ook de strijd voeren. Typerend voor de benadering van Marcuse is echter de 'dialectiek', waarvoor onder andere kenmerkend is dat begrippen omslaan in hun tegendeel. Zo wil Marcuse zijn gehoor laten geloven dat tolerantie weliswaar wordt hooggehouden in de liberale rechtsstaten, maar dat dit geen 'echte' of slechts een 'repressieve' tolerantie is.¹⁴ Marcuse meent dat we het tolerantiebegrip moeten uitbreiden naar politieke praktijken, in het bijzonder politieke praktijken die de status-quo omverwerpen. En hij wil verder dat allerlei meningen en praktijken die door het vigerend tolerantiebegrip worden beschermd niet langer op die bescherming kunnen rekenen. Het klassieke tolerantiebegrip, zoals hiervoor toegeschreven aan Voltaire, wil hij nog wel een beperkte rol laten spelen, maar dan alleen wanneer het gaat om wat hij noemt 'onschuldige debatten'. Hier komt een citaat, zowel typerend voor de inhoud als voor de stijl van de auteur. De cursivering is van mij.

'Een zodanige tolerantie, die geen onderscheid maakt, is gerechtvaardigd in onschuldige debatten, in de conversatie en in academische discussies; ze is onmisbaar in het wetenschapsbedrijf en in de privé-religie. Maar de maatschappij kan niet zonder onderscheid te werk gaan wanneer de pacificatie van het bestaan, wanneer vrijheid en geluk zelf op het spel staan: dan *kunnen bepaalde dingen niet gezegd, bepaalde ideeën niet verkondigd, bepaalde politieke maatregelen niet voorgesteld*, een bepaald gedrag niet toegestaan worden, zonder dat men tolerantie tot een instrument maakt om slavernij te laten voortbestaan.'¹⁵

Voor academische discussies, hier neerbuigend getypeerd als 'onschuldige debatten', wil Marcuse in zijn ruimdenkendheid nog wel de klassieke tolerantie handhaven. Ook wanneer het gaat om 'privé-religie'. Maar als het gaat om zo'n serieuze zaak als de politiek of de maatschappij kan hij dat niet langer dulden. Immers de maatschappij 'kan niet zonder onderscheid te werk gaan'. Als vrijheid en geluk op het spel staan 'kunnen bepaalde dingen niet gezegd' worden. De vraag of een meningsuiting in het publieke debat mag worden gehoord behoort dus te worden bepaald op basis van de *inhoud* van de boodschap. Is die inhoud dienstig aan het omverwerpen van de bestaande orde, komt deze overeen met de progressieve politieke agenda die Marcuse maatgevend acht, dan dient men die mening te tolereren. Het gegeven-tileerde standpunt is dan *zélft* tolerant. Maar als het gaat om 'rechtse' meningen, dan kunnen die niet worden geduld. De klassieke tolerantie wordt ingewisseld voor een nieuw begrip dat van het *epitheton ornans* 'bevrijdend' wordt voorzien: 'Bevrijdende tolerantie zou aldus intolerantie tegenover bewegingen van rechts en verdraagzaamheid tegenover bewegingen van links betekenen', zegt Marcuse ongegeneerd.¹⁶

Het behoeft nauwelijks betoog dat het klassieke tolerantiebegrip hier volledig is gedenatureerd. 'Tolerant' is niet meer de aanduiding voor een gedogende houding tegenover de waarheid, 'tolerant' is de aanduiding voor een speciaal soort waarheid zelf. Voor Marcuse geldt niet: 'Ik ben het in alles wat u zegt met u oneens, maar ik zal blijven strijden voor uw recht het te mogen zeggen' maar: 'Ik strijd alleen voor uw recht te zeggen waarmee wij, strijders tegen de "ontwikkelde industriële samenleving", het inhoudelijk eens zijn'.

Hoewel tegenwoordig de geschriften van Marcuse niet meer gelezen worden, hoewel de intellectuele ambiance van de Frankfurter Schule in de vergetelheid is geraakt, hoewel zelfs mensen die sympathiseren met zijn progressieve agenda zijn semantische omduidingsritueel kinderlijk zal voorkomen, hoewel dat allemaal zo is, kan toch een zeker succes aan Marcuse niet worden ontzegd. Zijn pervertering van het klassieke tolerantiebegrip blijkt *gesunkenes Kulturgut* te zijn geworden. Immers wanneer tegenwoordig in een maatschappelijk debat de deugd der tolerantie wordt aangeropen (of intolerantie wordt gegisp) gaat het bijna nooit meer om een oproep meningen te dulden waartegen men grondige bezwaren heeft, maar ter legitimatie van censuur op meningen die men afkeurt. Het tolerantiebegrip is met name in discussies over multiculturaliteit, etnische minderheden, mi-

gratie en asiel geheel volgens de marcusiaanse strategie omgezet in een legitimatie van censuur.

TWEE BURGERS IN GESPREK

Het hier geschetste proces valt wellicht te illustreren met een voorbeeld. Stel mijnheer Pietersen en mijnheer Jansen hebben het volgende gesprek. Pietersen verwoordt het onsympathieke standpunt, de 'onderbuik' van de Nederlandse samenleving. Jansen verwoordt het sympathieke, ruimdenkende en progressieve standpunt.

Mijnheer Jansen zegt: 'Ik ben van mening dat we de zwakken en verdrukten uit andere delen van de wereld niet in de kou mogen laten staan. Wanneer iemand in zijn eigen land wordt vervolgd, met de dood wordt bedreigd of anderszins het leven onmogelijk wordt gemaakt op grond van zijn geloof of zijn gewetensovertuiging, dan moet hij in Nederland onderdak kunnen vinden.'

Mijnheer Pietersen daarentegen zegt: 'Allemaal goed en aardig, maar Nederland is vol. We kunnen hier niemand meer bij hebben en ik voorzie grote sociale spanningen wanneer meer immigranten of asielzoekers in de Nederlandse samenleving zullen worden opgenomen. De multiculturele samenleving heeft in de Verenigde Staten al geleid tot een *disuniting of America*¹⁷, laten we dat hier, voor zover mogelijk, buiten de deur houden. Ook in Midden-Europa is de boel uit elkaar gevallen en daaruit kan je leren hoe fataal etnisch-raciale verschillen kunnen doorwerken. Multiculturele staten zijn een ramp voor de vrede.'

Tot zover de twee standpunten. Stel nu aan een willekeurige voorbijganger de vraag welke van de hier gepresenteerde meningen de deugd der 'tolerantie' demonstreert. Velen zullen kiezen voor Jansen. Met het tolerantiebegrip van Marcuse is dat allemaal te rijmen. Maar met het tolerantiebegrip van Voltaire zou men moeten antwoorden dat Jansen nóch Pietersen zich met zijn opvatting als tolerant of intolerant heeft doen kennen. Zolang geen van beiden de discussie wil laten beëindigen met een machtswoord, zolang geen van beiden roept dat bepaalde meningen niet mogen worden geventileerd, zolang niet wordt geprobeerd een impopulaire mening uit het debat te weren door het aanroepen van het openbaar ministerie, zolang dat allemaal niet het geval is, is tolerantie of intolerantie niet in het geding.

Laten we nu het vervolg van de discussie presenteren.

Jansen heeft zich geërgerd aan het onacceptabele en 'intolerante' standpunt van Pietersen en hij zegt: 'Dat vind ik een onacceptabel standpunt. Jij zegt in feite "vol=vol". Dat is een nazistische leuze. Jij bent een fascist en het openbaar ministerie zou jou op grond van discriminatie en belediging van bevolkingsgroepen moeten vervolgen.'

En Pietersen antwoordt: 'Wij zijn het eenvoudigweg met elkaar oneens over migratiepolitiek. Niets meer en niets minder. Daar zou het openbaar ministerie niet bij betrokken moeten raken. En jij zou je niet zo kwaad moeten maken. Laten we elkaar als mensen respecteren, ook al verschillen we over sommige zaken van mening.'

En dan wederom de vraag: 'Wie verwoordt hier het tolerante standpunt?' Het antwoord ligt voor de hand: Pietersen. Pietersen is de leerling van Voltaire, Jansen de leerling van Marcuse.

Nu is dit antwoord tegenwoordig voor ons contra-intuïtief geworden en precies daaruit blijkt hoezeer het klassieke tolerantiebegrip geperverteerd is geraakt. We hebben in feite een terugval in de beschaving gemaakt naar een periode van vóór de godsdienstvrede van de zeventiende eeuw. Weliswaar is 'religieus correct' een nietszeggend begrip geworden en kunnen gerenommeerde theologen verzoening (Den Heyer), Jezus (Kuitert) en God (ongetwijfeld het volgende boek van een van de twee) op sterk water zetten, maar dat heeft niet geleid tot een echte verdwijning van orthodoxie, intolerantie, denkdwang en denkpolitie. Van 'religieus correct' zijn we alleen maar opgeschoven naar 'politiek correct'. Het absolute kwaad dat in de zeventiende eeuw werd geassocieerd met geloofsafval, de duivel en ketterij wordt tegenwoordig geprojecteerd op politieke ideeën. In een lezing over de historisering van ons moreel bewustzijn geeft de socioloog Van Doorn daarvan sprekende voorbeelden.¹⁸ Onze nieuwe taboes concentreren zich rond racisme, migratie, asiel en andere zaken waarover de verlichte elite het enig juiste standpunt in pacht heeft, zoals H. J. Schoo terecht heeft betoogd.¹⁹

VAN RELIGIEUS CORRECT NAAR POLITIEK CORRECT

Wat uit dit alles blijkt, is dat de deugd van de tolerantie nog steeds een centrale functie kán vervullen. Nog steeds blijkt de klem van conformisme, denkdwang, gemoraliseer met absolutistische pretenties en het verstoppertje van open communicatiekanalen een hardnekkige strategie om confronterende meningen te marginaliseren. Natuurlijk zijn er

wel verschillen te onderkennen tussen hedendaagse intolerantie en die uit de zeventiende eeuw.

Allereerst: de voornaamste spelers in het spel zijn andere dan drie eeuwen geleden. In de zeventiende en achttiende eeuw waren de christenen de intoleranten die probeerden de meningen van de dragers van de Verlichting te breidelen. Nu zijn de verlichtingsideeën dominant, ja de nieuwe orthodoxie zelfs, en christenen in de minderheid. Christenen zijn tegenwoordig aangewezen op tolerantie, zoals zij dat ook waren aan het begin van hun geschiedenis in het Romeinse Rijk. En de verlichters staan aan een grote verleiding bloot, namelijk de ideeën van de Verlichting over te nemen, *minus één*: tolerantie zelf.

Een tweede verschil met driehonderd jaar geleden is – zoals gezegd – dat de intolerantie niet meer religieus geïnspireerd is, althans niet in Nederland. De intolerantie manifesteert zich rond politiek-morele dogmata, zoals een ban op het bediscussiëren van de doodstraf, migratie, asiel, racisme en andere gevoelige onderwerpen. De leerstukken die de gemoederen bezighouden zijn niet meer transsubstantiatie, drie-eenheid, atheïsme en pantheïsme, maar de politieke dogma's van de weldenkende progressieve elite. 'Religieus correct' heeft plaatsgemaakt voor 'politiek correct'.

Een derde verschil met driehonderd jaar geleden is dat – gelukkig – de consequenties van intolerantie tegenwoordig minder fataal zijn dan vroeger. Zoals een politieke dood ten tijde van koningin Elizabeth ook een biologische dood betekende, zo betekende de nederlaag in een theologische twist ook het einde van het recht op leven. Wie het debat verloor eindigde op de brandstapel. Dát is nu natuurlijk anders. De politiek correcte elite van onze tijd kan proberen mensen van het intellectueel debat uit te sluiten, zoals d'Ancona en Wallage probeerden naar aanleiding van de opinies van Bolkestein, of een taboe bepleiten op een discussie over migratie, zoals Paul Kalma probeerde ten aanzien van H.J. Schoo. Maar de intoleranten kunnen geen boeken meer verbranden en ook niet de schrijvers van die boeken. Dat is een ongekende winst natuurlijk. De missionaire ijver die door de intoleranten van tegenwoordig aan de dag wordt gelegd is nog wel vergelijkbaar met die uit de zeventiende en achttiende eeuw, maar de bejegeningen in de op te leggen sancties tegenover doctrinaire ongehoorzaamheid zijn gelukkig veel minder ernstig.

MOET MEN TOLERANT STAAN TEGENOVER
DE INTOLERANTEN?

De centrale vraag is nu: 'Wat moet men doen met de intoleranten?' Kan men de voltairiaanse deugd van de tolerantie ook betrachten ten aanzien van de intoleranten zelf? Moeten wij Marcuse en zijn hedendaagse volgelingen dulden? Moeten we met Voltaire zeggen: 'ik ben het in alles wat u zegt met u oneens, maar ik zal blijven strijden voor uw recht het te mogen zeggen'? Of graven we daarmee ons eigen graf en moeten we wellicht proberen de intoleranten op dezelfde manier te bestrijden als zij met de tolerantanten doen?

Het is een moeilijke vraag. Ik geloof – maar dat is misschien een naïef optimistisch vooruitgangsgeloof – dat heel langzaam progressie kan worden geboekt ten aanzien van de verwerkelijking van de verlichtingsidealen. Het gaat langzaam, tergend langzaam zelfs, maar het gaat vooruit. De strijd voor echte tolerantie, klassieke tolerantie, zal telkens weer gestreden moeten worden. De voornaamste inzet is wellicht nú het (opnieuw) verdedigen van het klassiek tolerantiebegrip en het ontmaskeren van de politiek correcte pervertering daarvan.

NOTEN

1. In *Two Cheers for Democracy*. 'Tolerance' (1951).
2. In *A Writer's Notebook*. (1949), entry (1896).
3. Otfried Höffe, 'Toleranz', in: Otfried Höffe, (red.), *Lexikon der Ethik*. München: Verlag C.H. Beck (1997), 304.
4. Het soort van gedrag dat alleen het individu betreft en waarin de overheid volgens J.S. Mill niet zou mogen interveniëren. Vgl. J.S. Mill, *On Liberty*. Harmondsworth: Penguin Books (1977/1859).
5. Vgl. voor het gevaar daarvan: S.I. Benn, & R.S. Peters, *Social Principles and the Democratic State*. Londen/Boston/Sydney: George Allen & Unwin (1980/1959), 211 e.v.
6. Aldus Ulrich Wickert, 'Toleranz', in: Ulrich Wickert (red.), *Das Buch der Tugenden. Ausgewählte Texte aus Philosophie, Literatur, Recht, Soziologie und Politik*. München: Wilhelm Heyne Verlag (1995), 501–532, 502.
7. Macedo schrijft: 'It took a good deal of pious killing before toleration gained widespread acceptance in Europe.' Dát tolerantie ontstond zou men misschien kunnen verklaren uit 'battle fatigue'. Vgl. Stephen Macedo, 'Toleration and fundamentalism', in: Robert Goodin and Philip Pettit (red.), *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Oxford: Blackwell (1993), 622–628, 622.
8. Vgl. daarover: Philippe Sassier, *Pourquoi la tolérance*. Parijs: Fayard (1999), hfdst. 2.

9. Zie noot 6, 505.

10. Wat zich heel goed laat verenigen met een geloof dat absolute of universele normen bestaan. Bestaan is immers niet gelijk aan gekend worden. Vgl. Gordon Graham, 'Tolerance, Pluralism, and Relativism', in: David Heyd (red.), *Toleration. An elusive Virtue*. New Jersey: Princeton University Press (1996), 44-60.

11. Voltaire, *Traité sur la Tolérance*, 1763, in: Voltaire, *Mélanges*, Préface par Emmanuel Berl, Texte établi et annoté par Jacques van den Heuvel. Parijs: Gallimard (1961), 563-650.

12. Thomas More, *Utopia*, bk. 2, 'Of the Religions in Utopia'. (1516).

13. Een neiging die men ook aantreft in een recente bundeling met artikelen over tolerantie. Let op de ondertitel: David Heyd (red.), *Toleration. An elusive Virtue*. Zie noot 10.

14. Vgl. Herbert Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance*. Boston: Beacon Press (1965), ook onder de titel 'Repressieve tolerantie', in: *Geweld en Vrijheid. Politieke opstellen*. Amsterdam: Van Gennep (1977), 24-54.

15. Zie noot 14, 30.

16. Zie noot 14, 46.

17. Vgl. Arthur Schlesinger Jr., *The Disuniting of America*. New York/Londen: W.W. Norton & Company (1998/1991).

18. J.A.A. van Doorn, *Belast Verleden. Over de historisering van de publieke moraal*. NWO/OKW-voorjaarslezing, Amsterdam (18 mei 2000).

19. H.J. Schoo, *De verwarde natie. Dwarse notities over immigratie*. Amsterdam: Prometheus (2000).